

עדו ישראלי

טבריה כמקרה בוחן למערכות היחסים בין נושאי משרת החכם באשי באימפריה העות'מאנית

מבוא

משרת החכם באשי באימפריה העות'מאנית

האימפריה העות'מאנית, שהתנהלה על פי חוקי האסלם, גילתה סובלנות כלפי הדתות המונותאיסטיות שפעלו בתחומה.¹ עיקרון זה בא לידי ביטוי בשיטת המילת, שעל פיה ניתנה לכל עדה עצמאות בארגון ההנהגה הפנימית שכללה אוטונומיה דתית ומשפטית, פיקוח על נכסי הקהילה והפעלת מוסדותיה החינוכיים והסוציאליים.²

בשנת תקצ"ה (1835) ניתן פירמאן³ הממנה את הרב אברהם לוי, רבה של קושטא,⁴ לחכם באשי של העדה היהודית בכל רחבי האימפריה. עם הזמן ניתן תואר זה גם לרבני קהילות חשובות בבלקן, בארץ ישראל ובסביבותיה, בצפון אפריקה ובתימן.⁵

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת הדוקטורט: ע' ישראלי, "פעילותם הציבורית ויצירתם התורנית של נושאי משרת החכם באשי בטבריה בשנים תרמ"ה-תרע"ח (1885–1918)", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ז, עמ' 69–121.

1 A. Levy, *The Sephardim of the Ottoman Empire*, Princeton NJ 1992. pp. 42–43.

2 R. Kastoryano, "From Millet to Community: the Jews of Istanbul", in: A. Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry: community and leadership*, Bloomington 1992, pp. 243–257; P. Dumont, "Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite Universelle", in: B. Braude & B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the functioning of a plural society*, vol. I: The central lands, New York 1982, pp. 209–242.

3 צו מלכותי. מונח המבוסס על המילה הפרסית فرمان שמשמעותה "פקודה".

4 קונסטנטינופול, עירו של קונסטנטינוס, נקראה במקורות העבריים קושטנדינא, ובקיצור קושטא. גם לאחר כיבוש העיר על ידי העות'מאנים והסבת שמה לאיסטנבול נותר שמה בפי היהודים קושטא.

5 על משרת החכם באשי ראו: א' לוי, "הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות 1835–1865", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 38–56; א' בנבסה, "מעידן הרפורמות למהפכת התורכים הצעירים", י' כהן (עורך), מחקרים בתולדות ישראל בעת החדשה, חלק שני, ירושלים תשנ"ח, עמ' 58–77.

במסגרת הרפורמות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, שנועדו להגדיל את כוחו של השלטון המרכזי, התקבל בשנת תרכ"ד (1864) חוק המילתים,⁶ ושנה לאחר מכן אושר על ידי "השער העליון" חוק נוסף שנקרא "בית ועד החכמים" (חכם-חאנה).⁷ החוקים החדשים הגדירו בצורה מפורטת יותר את מעמדו של החכם באשי, את תפקידו ואת דרכי בחירתו. גילו הוגבל לטווח הגילאים שבין שלושים לשבעים, והיה עליו להיות בקי בעניינים חומריים ורוחניים. תפקידו המרכזי נשאר כשהיה: ייצוג היהודים בפני השלטון ודאגה לביצוע צווי הממשלה בקהילה היהודית. חידוש שנוסף בחוק זה היה הגבלת כוחו של החכם באשי על ידי העמדתם של ועדים שיבחרו בו ויפעלו לצדו.

משרת החכם באשי בטבריה

לא לחינם נחשבה טבריה כאחת מארבע "ערי הקודש". בתי מדרשה מלאו בתלמידי חכמים שנועדו בגדולתם בתורה, והסכמותיהם התנוססו על ספרים רבים. שאלות נשלחו לחכמיה, והם השתתפו בפולמוסים הלכתיים שאליהם נקלעו מרצונם ושלא מרצונם. כמה מרבניה אף נקראו לשבת על כיסא הרבנות בקהילות אחרות בארץ ומחוצה לה.⁸

מאז חידוש היישוב היהודי בעיר בשנת ת"ק (1740) הוחזקה משרת הרבנות בידי משפחת אבולעפיה, ורק מאמצע המאה התשע-עשרה כיהנו במשרה זו גם רבנים ממשפחות אחרות. בשנת תרמ"ה (1885) זכתה טבריה ורבה הוכר כחכם באשי. מלבד ההכרה בסמכותו הרבנית, כללה המשרה גם סמכות אדמיניסטרטיבית שלטונית.

חמישה רבנים כיהנו בטבריה במשרת חכם באשי או נְפִיל חכם באשי, כלומר ממלא מקום החכם באשי. הראשון שבהם היה ר' יוסף דוד אבולעפיה (להלן):

6 ראו על כך: A. Rodrigue, "French Jews, Turkish Jews: the alliance Israélite universelle and the politics of Jewish schooling in Turkey, 1860–1925", Ph. D. dissertation, Harvard University, 1985, pp. 74–75.

7 בשנת 1862 הוענקה חוקה מקיפה לקהילה היוונית, בשנת 1863 הגיע תורה של הקהילה הארמנית, וב-1865 קיבלה גם הקהילה היהודית את חוקת החכם-חאנה. וראו עוד על כך: R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*, Princeton New Jersey 1963, pp. 114–135; A. Levy, *The Sephardim of the Ottoman Empire*, Princeton NJ 1992. pp. 42–43, 107–108.

8 לדוגמה: הרב חיים ניסים אבולעפיה נקרא לכהן בירושלים כרב ראשי לאחר פטירת הרב יצחק קובו בשנת תרי"ד (1854), הרב יצחק אבולעפיה כיהן כרב בדמשק משנת תרל"ג (1873), והרב אהרון בכור אלחדיף שימש כרבה של צפת במשך שלוש שנים.

הריד"א) שנפטר בשנת תרנ"ח (1898). אחריו בשנת תרנ"ט (1899) מונה לתקופה קצרה ר' שלמה רחמים אבולעפיה (להלן: הרש"א), אך הוא הודח על ידי ר' אהרון בכור אלחדיף (להלן: ר' אב"א) שנשא משרה זו עד לפטירתו בשנת תרס"ט (1909). אחריו מונה בנו של הריד"א, ר' חיים יששכר אבולעפיה. כהונתו נקטעה לאחר שנתיים לפרק זמן של כחצי שנה בשל התפטרותו, אולם בלחץ הציבור הוא שב למשרה וכיהן בה עד לביטולה עם סיום השלטון העות'מאני בארץ בשלהי מלחמת העולם הראשונה. לאחר התפטרותו של ר' חיים יששכר אבולעפיה התמנה בנו של ר' אב"א, ר' חיים אלחדיף, לחכם באשי, אך הוא הודח מתפקידו והמשרה כאמור שבה לר' חיים יששכר אבולעפיה. קיצורו של דבר, משרת החכם באשי בטבריה עברה לסירוגין בין משפחת אבולעפיה ומשפחת אלחדיף.

טבריה כמקרה בוחן למערכות היחסים שבין נושאי משרת החכם באשי באימפריה העות'מאנית
נתייחדה טבריה מיתר הערים שבהן כיהן חכם באשי בשל כפיפותה למספר סמכויות בו-זמנית, דבר המאפשר לעקוב אחר ההיררכיה ומערכות היחסים ששררו בין נושאי משרת החכם באשי בערים השונות.

כיתר נושאי משרת החכם באשי בקהילות ישראל, הייתה טבריה כפופה לחכם באשי שבקושטא שאישר את מינויו בפני "השער העליון". אולם מבחינה מנהלית הייתה טבריה כפופה לסנג'ק עכו, שכן העות'מאנים חלקו את ארץ ישראל בין שני מחוזות: הוואלי של ביירות שלט על אזור הגליל וכלל בתחומו את סנג'ק שכס וסנג'ק עכו, והוואלי של דמשק כלל בתחומו את סנג'ק חורן וסנג'ק ירושלים. נמצא אם כן שהחכם באשי שבעכו הוא זה שהיה אחראי על נושאי משרת החכם באשי בטבריה, נצרת, חיפה וצפת.

סמכות נוספת, אם כי לא רשמית, הייתה לחכם באשי של ירושלים שזכה להערכה מיוחדת מצד יושבי הארץ והתפוצות, ואך טבעי היה הדבר שחכמי ארץ ישראל יישמעו להוראותיו. בנוסף, נחשבה טבריה לאחת מ"ארבע ערי הקודש", ובשל כך זכתה למעמד מיוחד ביחס ליתר הקהילות היהודיות שבתפוצה. מעמד זה הצריך אותה לעמוד בקשר עם יתר שלוש הערים: ירושלים, חברון וצפת, בעיקר בנושא חלוקת כספי התרומות שהגיעו לארץ ישראל, אך לא רק.

נושאי משרת החכם באשי בטבריה ניהלו קשרים עם עמיתיהם שבערים הסמוכות. למערכת זו, שלא הייתה חריגה וגם לא כללה יחסי מרות, נודעה השפעה מסוימת במיוחד בנושאי בחירה או הדחה של חכם באשי. מערכת מורכבת וענפה זו לא נמצאה בשום קהילה אחרת, למעט צפת, שכנתה מצפון שהייתה במעמד דומה. אולם בשל הפילוגים הרבים לא הצליחה הקהילה בצפת במשך רוב התקופה הנידונה להעמיד חכם באשי מוסכם שינהיג אותה, ועל כן נותרה טבריה כמקרה בוחן יוצא מהכלל הבא ללמד על מערכות היחסים של הכלל כולו.

פרק א: מערכת היחסים שבין החכם באשי שבטבריה לחכם באשי שבקושטא
בתקופה הנידונה במאמר זה (1885–1918) כיהנו במשרת החכם באשי בקושטא שני אישים: הרב משה הלוי, שפוטר אחרי מהפיכת "התורכים הצעירים" (1908) בשל השקפת עולמו השמרנית, והרב חיים נחום שמונה במקומו בשבט תרס"ט (1909).⁹ שונה הייתה גישתם של השניים לתפקיד. לעומת הרב משה הלוי, שלא הרבה להתכתב עם רבני הערים, היה הרב חיים נחום בקשר רציף עם הקהילות, ובשנת תר"ע (1910) הוא אף ערך סיור בן שלושה חודשים בקהילות שברחבי האימפריה, סיור שבמסגרתו הוא גם ביקר בטבריה כדי לנסות ליישב את המחלוקת שפרצה בה.

בין רבני טבריה לחכם באשי שבקושטא התנהלה תכתובת רצופה במיוחד בין השנים תרנ"ח–תרע"ד (1898–1914). הנושאים הנידונים הם רבים ומגוונים וכוללים בין היתר: פניות לסיוע בענייני הממשל המקומי,¹⁰ תלמוד התורה,¹¹ הסדרת פטור מחובת הגיוס לצבא העות'מאני בעבור בחורי הישיבות¹² ועוד. אולם בכל אותן הפניות לא מופיעה ולו פעם אחת שאלה בנושא הלכתי או הגותי, מה שיכול להעיד על תפיסתם של חכמי טבריה את תפקידו כתפקיד מנהלי גרידא.

- 9 ראו: ד' תדהר (עורך), "הרב חיים אפנדי נחום", אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, יא, עמ' 3770.
- 10 ראו לדוגמה: מכתב מהרב אב"א לרב חיים נחום, ח' בתמוז תרס"ט (27 ביוני 1909), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-57b, מסמך מספר 0253, מובא אצל ישראלי (לעיל הערת פתיחה), עמ' 103 הערה 184.
- 11 ראו לדוגמה: שם, תיקיה TR/Is-164a, מסמך מספר 192–193. מובא אצל ישראלי, שם, הערה 185.
- 12 ראו לדוגמה: שם, שם. מובא אצל ישראלי, שם, הערה 186.

למרות ההכרה בחכם באשי שבקושטא כראש העדה היהודית בכל רחבי האימפריה, לא נכללה בסמכותו היכולת למנות רבנים בערי המחוז, ולרוב נקבע המינוי על פי רצון הקהילה. אולם כמו גם ליתר המינויים הממשלתיים נדרש אישור רשמי מ"השער העליון" למינוי למשרת חכם באשי, והאישור ניתן רק על פי המלצתו של החכם באשי שבקושטא.¹³ כך שגם אם באופן פורמאלי לא היו כפופים לו, באופן מעשי הוכרה עליונותו על ידי הקהילות היהודיות ורבני המחוזות.

מתוך התכתובת הענפה המופיעה ב"ארכיון החכם באשי באיסטנבול"¹⁴ ניתן לראות כי גם רבני טבריה התייחסו לחכם באשי בקושטא כמי שעומד בראש ההירארכיה הרבנית, ולא אחת הם אף העניקו לו בפניותיהם אליו את התואר "ראש שבטי ישראל" או "מלך".¹⁵ על פי תפיסתם, בידיו הייתה נתונה ההחלטה על מינוי הרבנים בערי המחוז, דבר שלא היה מדויק כאמור, ועל כן הוא היה המען לפניות בכל עת שהתעוררה מחלוקת לגבי מינוי מועמד חדש למשרה. גם לאחר קבלת המינוי ניכר ממכתבי התודה האישיים שהמינוי על פי תפיסתם נעשה על פי החלטתו.¹⁶ תפיסה זו השפיעה גם על הדיונים הפנימיים בנושאי הנהגת העיר, ולדבריו היה משקל מכריע. כך אירע בשנת תר"ע (1909) לאחר פטירתו של ר' אב"א, למרות רצונם של רוב חכמי טבריה שלא למנות חכם באשי לעיר, "המלצתו" של הרב חיים נחום, החכם באשי שבקושטא, פתחה בפועל את מערכת הבחירות.¹⁷

אלא שלמרות עליונותו של החכם באשי שבקושטא מצאו חכמי טבריה ורבניה דרכים לרוקן מתוכן את המינוי כאשר הוא לא תאם את עמדתם. דוגמה לכך אנו מוצאים כאשר מונה ר' חיים אלחדיף בשנת תרע"ג (1913) לאחר התפטרותו של ר' חיים יששכר אבולעפיה. המינוי לא מצא חן בעיני רבים מחכמי

13 א' בנבסה, היהדות העות'מנית בין התמערבות לציונות 1908–1920, (תרגם מ' ישראל), ירושלים תשנ"ז, עמ' 37; י' הראל, "ארכיון החכם באשי באסטנבול", פעמים 84 (תש"ס), עמ' 125–127.

14 על חשיבות ארכיון זה ראו: הראל, שם, עמ' 125–131.

15 ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-163a, מסמכים 0096, 0101–0102; תיקיה TR/Is-65, מסמך 0194, ועוד.

16 מכתב מאת ר' חיים אבולעפיה לרב חיים נחום לאחר ההחלטה על מינויו לחכם באשי, כ"ט בתשרי תרע"א (1 בנובמבר 1910). שם, תיקיה TR/Is-72c, מסמך מספר 0042. מובא אצל ישראלי (לעיל הערת פתיחה), עמ' 101 הערה 178.

17 מכתב מתאריך ד' בכסלו תר"ע (17 בנובמבר 1909). שם, תיקיה TR/Is-66a, מסמך מספר 0239. מובא אצל ישראלי, שם, הערה 179.

טבריה, והם פנו לתורמים וביקשו מהם לשלוח את כסף ההקדשות והתרומות לוועד הספרדי ולא לחכם באשי הנבחר.

עלינו להודיע כי בזמנים החולפים אשר היו הרבנים היושבים ראשונה רצויים לכל אחיהם והכל נותנים אמון בם, היה כסף הקדשים בא על ידם ומתחלק בסדר נכון ואין פוצה פה, אך היום בהיות שמעלת הרב החכם באשי כמוהר"ר רבינו אבואלעפיא הי"ו סילק ידו ממשרתו [...] והוחלט שכל הנהגת עיי"ק טבריא ת"ו לא תתנהג אלא עפ"י ועד ספרדי וחותרם הועד הוא יהיה ראשון בכל המכתבים והקבלות הנחוצים.¹⁸

מובן שצעד זה פגע אנושות לא רק בכבודו ויוקרתו של החכם באשי המכהן, אלא גם בכוחו ובסמכותו. בכך נשללה ממנו למעשה יכולת השליטה על הכנסות העיר, וממילא לא היה ביכולתו להוציא לפועל את יוזמותיו לקידומה של העיר על פי השקפת עולמו.

אולם גם החכם באשי שבקושטא, שהכיר את הלכי הרוח השוררים בעיר, מצא דרכים משלו לעקוף את ההנהגה הרבנית כאשר רצה לקדם עניינים שהעריך שלא יזכו לתמיכתם. כך היה בשנת תרס"ט (1909) כאשר פנה הרב נחום למנהל בית הספר אליאנס לקבל דו"ח על הנעשה במוסדות החינוך בעיר, בניסיון לעקוף את החכם באשי, ר' אהרון בכור אלחדיף. כשנודע הדבר לר' אב"א הוא כתב מכתב מחאה לרב חיים נחום שבו נאמר:

רב וגדול! לא אמנע מרבינו את פליאתי על השמועה ששמעתי שכת"ר שלח לחקור בימים האלה על בתי הספר שבעיי"ק ת"ו לדעת את (?) ותהלוכותיהם וסדרי הלימודים ומנין התלמידים הנמצאים בהם ע"י מנהל ביי"ס חברת כ"י"ח אליה ברנוף (?) הי"ו. ולפי דברי המנהל הנז' כי הפקודה היא לא רק על בתי הספר של החברה הנז' כ"א גם על בני התלמוד תורה ושיבות ושל כללות העיר, ודבר זה, לא אכחד, שלא יכולנו לסובלו.¹⁹

18 כ"ב באדר שני תרע"ג (31 במרץ 1913). על הכרוז מופיע חותם הוועד הכללי לעדת הספרדים, ומצורפים אליו למעלה מארבעים חתימות של רבני טבריה. שם, תיקיה TR/Is-81a,b, מסמך מספר 0010, 0046.

19 מכתב מר' אב"א לרב חיים נחום ימים ספורים לפני פטירתו, ג' באב תרס"ט (21 ביולי 1909). שם, תיקיה TR/Is-57b, מסמך מספר 0257.

שמורה הייתה לטבריה פינה חמה בלבו של הרב נחום, שכן בהיותו בן שמונה שלחו אותו הוריו ללמוד תורה בישיבותיה. בתקופה זו שארכה כחמש שנים (1881–1886) התרועע הרב נחום עם חבריו לספסל הלימודים שלימים הפכו לעמוד השדרה של הנהגת העיר. קשר מיוחד זה מוזכר במכתבים שנשלחו אליו מטבריה: "כי הוא אחד משעשועיה אשר גדלו על ברכיה, לכן נתעודד להתגעגע עליו בכל פרט קטן וגדול".²⁰ לעיתים נעשה הדבר מתוך רצון לזרז את הטיפול בבקשה: "כי כן הודענו כל זה לפני כבודו לישוב עיי"ק טבריא ת"ו כי ידענא ביה כי חביבה עליו, בירא דשתית מניה מיא".²¹ ואף בניסיון לזכות בתמיכתו בהתמודדות שהייתה על משרת הרבנות: "ובודאי רו"מ [=רום מעלתו] יודע נקיות וזכות דעתו בעודו קטן בהיותו שכנו בטבריא והוא תלמידו".²² למרות "לחצים" אלו שהופעלו עליו, נראה שאת הרב נחום הנחו שיקולים ענייניים בהחלטותיו בנוגע לעיר טבריה, ורגש החיבה נשאר במקומו מבלי ש"האהבה תקלקל את השורה".

מלבד המלצתו של החכם באשי שבקושטא על המועמד הראוי, היה גם צורך באישורו על ידי הוואלי.²³ בני טבריה הרגישו נוח יותר לפנות לחכם באשי שבקושטא מאשר למושל הוואלי שישב בבירות, ולעיתים אף נעשו ניסיונות לעקוף את סמכותו של האחרון בדרך זו. כך היה בשנת תרנ"ט (1899) כאשר חכמי טבריה ביקשו למנות את ר' אבי"א ללא תיווכו של הוואלי:

ולעיקרם של דברים תבוא תחינתנו לפני מי שגדול כי יעמוד חי עמידה שיש בה סמיכה בלתי אמצעות הדרת הוואלי יצ"ו, להציל מהודו על מו"ר הגדול פרח מטה אהרון הי"ו [ר' אהרון בכור אלחדיף – עיי"ן] בכתב מלכות גם ממכ"ת [=ממעלת כבוד תורתו] למען תהיה אימתו ויראתו מוטלת על גויי הארץ ביתר שאת [...] ונראין הדברים, ולמען לא תתרבה ההוצאה, כי עם כת"ר מקור החכמה והמדע.²⁴

- 20 מכתב מאת: הכהן סקלי, אליהו ילזו ושמואל הכהן על דף לוגו של ר' אבי"א לרב חיים נחום. ג' באב תרס"ט (21 ביולי 1909). שם, שם, מסמך מספר 0256.
- 21 מכתב מר' אבי"א לרב חיים נחום, י"ז באדר תרס"ט (10 במרץ 1909). שם, שם, מסמך מספר 0252.
- 22 מכתב משלמה גראס לרב חיים נחום, י"ז בכסלו תר"ע (30 בנובמבר 1909). שם, תיקיה TR/Is-66a, מסמך מספר 0251.
- 23 שם, תיקיה TR/Is-163a, מסמך מספר 0100-0099.
- 24 שם, תיקיה TR/Is-163a, מסמך מספר 0102-0101.

הסיבה לחוסר הרצון לשתף את הוואלי בתהליך הבחירה הייתה בעיקר כלכלית. קבלת אישור שכזה הייתה כרוכה בתשלום גבוה ויצרה גם מחויבות של הקהילה היהודית כחוקרה על "נדיבות הלב" שהתגלתה במעשה זה. אולם במקרה דנן לא הועילה בקשת הקהילה ולא ניתן היה לעקוף את הוואלי. ואמנם בסופו של דבר לאחר פעילות דיפלומטית והוצאות מרובות נתקבל ממנו האישור.

פרק ב: מערכת היחסים בין החכם באשי שבטבריה לחכם באשי שבירושלים
למרות חשיבותה ומרכזיותה של ירושלים בכל קהילות ישראל בארץ ובתפוצות, מינויו של החכם באשי בירושלים היה מינוי מקומי בלבד שכלל בתחום שיפוט את הקהילה בחברון ומאוחר יותר גם את הקהילה ביפו, אך לא את ערי הצפון: טבריה, צפת, עכו וחיפה.²⁵ אומנם לרבני ירושלים הופנו שאלות מהארץ ומהעולם, אך לא היה זה בגלל סמכותם השיפוטית, אלא בשל סמכותם הרוחנית וגדלותם ההלכתית. מבחינת החוק העות'מאני לא היה לחכם באשי של ירושלים יתרון על עמיתיו בארץ.²⁶

לאחר פטירתו של הרב פאניז'ל בשנת תרנ"ג (1892) ירש מחותנו הרב יעקב שאול אלישר את כיסא הרבנות בירושלים והמשיך בפעילותו הענפה שבה התחיל עוד בעת חוליו הממושך של הרב פאניז'ל.²⁷ לרגל מינויו לחכם באשי בשנת תרנ"ג (1893) שלחו חכמי טבריה ובראשם החכם באשי ר' דוד אבולעפיה איגרת ברכה שפורסמה בעיתון "הצבי", ובה מובעת שמחתם של בני העיר על המינוי: "שאול בחיר ה' והוכן בחסד כסאו לרעות ביעקב עמו [...] וכל העם מקצה שני קהלות ה"ק ספרדים ואשכנזים הע"י [=ה' עליהם יחיו] ששו, שמחו, נתנו תודה לאל ומברכים את שם כבוד מלכותו".²⁸

לאחר פטירתו של הריד"א בשנת תרנ"ח (1898) פרץ בטבריה מאבק על ירושת כסאו בין ר' אהרון בכור אלחדיף ור' שלמה רחמים אבולעפיה. רבני העיר

25 את המלה "ואגפיה" המופיעה בפירמאן (לעיל הערה 3) יש לפרש כמשמעותה בפירמאנים שניתנו לבורסה, לאיזמיר ולקהילות אחרות, והכוונה היא לתחום השיפוט המנהלי והדתי העות'מאני של העיר. ראו י' ברנאי, "מעמדה של 'הרבנות הכוללת' בירושלים בתקופה העות'מאנית", קתדרה 13 (תש"ס), עמ' 47-69.

26 על היחס שבין התואר "חכם באשי" לתואר "הראשון לציון" שניתן לרבה הספרדי של ירושלים ששימש כראש רבני ארץ-ישראל ראו: ר' שרעבי, היישוב הספרדי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית 1893-1914, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 6-12.

27 א' אלמליח, נשיאים בישראל: הראשונים לציון תולדותיהם ופעילותם (בעריכת י' אלעזר), ירושלים תשנ"ג, עמ' 283-349.

28 א' בן-יהודה (עורך), הצבי, כ"ט באדר תרנ"ג (17 במרץ 1893), עמ' 2.

ידעו כי הכרעת המחלוקת נתונה בידי של החכם באשי שבקושטא, אך הם גם הכירו בהשפעתו הרבה של החכם באשי שבירושלים עליו, ועל כן הם ביקשו מהרב אלישר שיבקש מהרב משה הלוי בקושטא שלא למנות שום רב עד שתתיישב המחלוקת בעיר. הרב אלישר שהכיר את שני המועמדים ואף עמד איתם בקשר,²⁹ מילא את בקשתם ושלח טלגרמה לרב משה הלוי שבה ביקש: "כי ימושך ידו מלהוציא מאמר מלכנו י"ה על (?) חכם באשי בעיה"ק טבת"ו יען היתה מחלוקת גדולה ביניהם".³⁰ ואמנם הרב משה הלוי נענה לבקשתו ועיכב את המינוי.

כעבור מספר חודשים, כאשר התגבש רוב ברור התומך במינויו של ר' אב"א, שלחו שוב רבני טבריה מכתב לרב אלישר שבו הם מדווחים לו על השינויים שחלו בעיר מאז מכתבם הראשון ועל רצונם שר' אב"א יתמנה לחכם באשי: ע"כ באנו בזאת לבקש ממעלת כ"ת אשר כבר פלט בקולמוס עיר"ק למ"מ קאמיקאם אפנדי הי"ו שלא להוציא מאמר חכם באשי להדרכ"ת הי"ו [=להדרת כבוד תורתו ה' ישמרהו ויחיהו] לתקן הדבר ולהודיעו כי רוי"ב ורו"מ [=רוב בנין ורוב מנין] הינם חפצים ומרוצים בו כי בלתי פקודת משרת החכם באשי שתהיה על שכמו לא יקבל בשום אופן לשרת עוד.³¹ מיד עם קבלת המכתב ביצע הרב אלישר את בקשת רבני טבריה ושלח איגרת שבה הוא מבקש מהרב משה הלוי לעשות את ההכנות הנדרשות להוצאת פירמאן הממנה את ר' אב"א לחכם באשי בטבריה, מינוי שאכן התקבל כעבור זמן לא רב.

אולם בשנת תרס"ב (1902) חל פיחות ביחס המוערך שלו זכה החכם באשי של ירושלים מאת רבני טבריה. הדבר קרה בעקבות פולמוס שפרץ בין רבני ירושלים לבין רבני טבריה בנוגע לקופת ר' מאיר בעל הנס. בעקבות מחאתם הנמרצת של רבני טבריה הפולמוס דעך ורוב כספי הקופה המשיכו להגיע

29 ראו לדוגמה מכתבו של ר' אב"א לרב אלישר, א' בשבט תרנ"ז (4 בינואר 1897), ארכיון יעקב שאול אלישר, 1.1 1271 4* ARC, תיקיה מספר 134. או מכתבו של ר' שלמה רחמים אבולעפיה לרב אלישר, כ"א בכסלו תר"ס (23 בנובמבר 1899), שם, שם, תיקיה מספר 3.

30 מכתב מהרב שאול אלישר לרב משה הלוי, י' בניסן תרנ"ט (21 במרץ 1899), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-163a, מסמך מספר 0093.

31 מכתב לרב שאול אלישר, כ"ז באדר תרנ"ט (9 במרץ 1899), שם, שם, מסמך מספר 0103-0106.

לטבריה. אך הסכסוך הותיר את רישומו בקרב רבני טבריה שמכאן ואילך שאפו להשתחרר מעולה של ירושלים.

השינוי התאפשר ביתר קלות בעקבות שני אירועים: הראשון – פטירתו של הרב אלישר בשנת תרס"ו (1906) וחוסר היציבות שהשתרר בירושלים בעקבות המאבקים על ירושת משרתו. והשני – הדחתו של החכם באשי הרב משה הלוי על ידי השלטון החדש שבטורקיה, ומינויו של הרב חיים נחום בשנת תרס"ט (1908) תחתיו. ר' אב"א שנותר הוותיק והיציב מבין השלושה, שלח מכתב לרב חיים נחום שבו הוא מבקש לדייק בתואר הניתן לחכם באשי בירושלים:

שבאשר ילך מאמר מלכות על כתיבת חכם באשי בירושלים ת"ו יבאר הענין שאין לו רשות להשתמש בתואר "ראש הרבנים בארצות הקודש" וכ"ש בלשון צרפתית "גראן רבין די לה פאלסתיין" ורק שיכתוב דוקא ראש הרבנים בירושלים ובצרפתית "גראן רבין אה גירוסלאם". כי דבר זה הוא גורם הפסדות רבות לערי הק' כי יחשבו שהרש"ל הנ"ז [=הראשון לציון הנזכר] הוא שליט על כל אה"ק [=ארץ הקודש] ולכן הנדיבים יטעו וישלחו השייך לערי הק' [...] ותואר ראש הרבנים באה"ק הנ"ז לא כהנו בו שום ראש"ל הקדמונים זלה"ה רק הרב הראש"ל ישי"ב איש ז"ל [=הראשון לציון ישא ברכה = שאול אלישר, ע"י] בסוף ימיו נהג בו ומחינו בו כידוע. גם בימי הרב ר' יעקב מאיר הי"ו מחינו בו שלא ישתמש בתואר הנז' והודיענו שכן יקום דבר.³²

כאן ניכרים הדיו של פולמוס קופת ר' מאיר בעל הנס משנת תרס"ב (1902). הסיבה לדרישה להימנע משימוש בתואר "ראש הרבנים בארצות הקודש" או "הראשון לציון", תואר שרבני טבריה עצמם השתמשו בו בפניותיהם לרב אלישר, היא למנוע טעויות של תורמים העלולים לחשוב שהכסף הנתרם לירושלים מתחלק בין כל ערי הקודש בשווה, דבר העשוי לפגוע בהכנסותיה של טבריה מקופת ר' מאיר בעל הנס.³³

32 מכתב מר' אב"א לרב חיים נחום, י"ז באדר תרס"ט (10 במרץ 1909), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-57b, מסמך מספר 0252.

33 על פולמוס הקופות ראו: ג' פוזילוב, "מאבקי הקופות בין הכוללים הספרדים בירושלים ובטבריה, תרנ"ט-תרס"ה", ז' הרוי (עורך), ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשס"ב, עמ' 391-417.

כעבור שלושה חודשים וחצי, כאשר נראה היה שתהליך בחירת החכם באשי בירושלים הולך להסתיים, שלח ר' אב"א איגרת נוספת לרב חיים נחום ובה הוא מפרט סיבות נוספות לדרישתו לדייק בכינויו של החכם באשי שבירושלים:

ולזה מבקש אני מהוד כת"ר לבאר בפירוש בפירמאן היוצא לנבחר החדש שאין לו שום שליטה ואפילו קריאת שם בעלמא על שאר ערי הק' ורבנותו תהיה דוקא על עה"ק ירושלים ת"ו ולא על פלסתינה כאשר נהגו הנבחרים החדשים. כי דבר זה פוגע בכבודנו וברבנותנו הפרטיים, מלבד שאין להם שום זכות על זה לא בדיני ישראל ולא בנימוסי המלכות.³⁴

ר' אב"א טוען בצורה מפורשת כי לא קיימת שום עליונות של החכם באשי בירושלים על שאר ערי הקודש, לא מבחינת החוק העות'מאני, לא מבחינת חוקי התורה וגם לא מבחינה מוסרית, כיוון שהדבר מחליש את כוחה של הרבנות המקומית. הפעם לא נעזר ר' אב"א בסיבות חיצוניות של הטעיית תורמים וכדו' כפי שנכתב קודם לכן, אלא העז להציג תפיסה חדשה הקוראת לעצמאותן של ערי הקודש ולשחרורן מתלות כלשהי בירושלים.

לאחר פטירתו של ר' אב"א שוב פרצה מחלוקת על ירושת כיסא הרבנות בעיר. הפעם היו אלה ר' אברהם עבאדי ור' חיים יששכר אבולעפיה שהתמודדו על המשרה. אולם בשונה מעשור קודם לכן שבו הצדדים ראו בחכם באשי של ירושלים כתובת העשויה להשפיע על המינוי, הפעם לא פנו חכמי טבריה לרב נחמן בטיטו ממלא מקום החכם באשי בירושלים, וגם חכמי ירושלים נמנעו מצדם מלהתערב במחלוקת, למעט מכתב אחד ששלחו הרב בטיטו ורבני ירושלים לרב חיים נחום:

רב וגדול ונכבד בישראל! עם היות שאין דרכנו להיטפל בעניינים שחוץ לארצנו, ודיינו שנעמוד בשלנו, אבל המצב הנכחי בעיקו"ת ירושת"ו [=בעיר קודשינו ותפארתנו ירושלים תיבנה ותיכונן], הרושם העגום שעשתה המחלוקת בירושלים הניענו לצאת מגדרנו הפעם ולבקש מלפני הוד כבודו על אחת מערי הקודש טבריא ת"ו, ובטחונינו שישים לב לדברינו הנאמרים בלתי פניה צדדית.³⁵

34 מכתב מר' אב"א לרב חיים נחום, ח' בתמוז תרס"ט (27 ביוני 1909), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-57b, מסמך מספר 0253.

35 מכתב מירושלים לרב חיים נחום, כ"ב בטבת תר"ע (3 בינואר 1910), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-66a, מסמך מספר 0278-0279.

התנצלותם על התערבות בעניינים "חוץ לארצנו" משקפת את השינוי שחל בתפיסתם של רבני ירושלים. נראה כי אמירתו העקרונית של ר' אב"א שלירושלים אין עליונות על שאר ערי הקודש חלחלה גם לתודעתם, במיוחד על רקע הפגיעה בסמכותה של הרבנות בירושלים בעקבות הסכסוכים ותחלופת הרבנים שהייתה שם.

פרק ג: מערכת היחסים שבין החכם באשי שבטבריה לחכם באשי שבעיר המחוז עכו

במחצית השנייה של המאה ה-19 חלו תמורות במבנה הארגוני של השלטון העות'מאני בארץ ישראל ובסביבתה. בעקבות שינויים אלה הוגדרה עכו כעיר מחוז (סנג'יק) ובתחומה נכללו הערים: נצרת, חיפה, צפת וטבריה.³⁶ הרב מכלוף אלדאודי, החכם באשי של עכו, גדל בצפת ואף נשלח כשד"ר מטעמה מספר פעמים. בשל בקיאותו בחוק העות'מאני התבקש בשנת תרמ"ח (1888) לייצג את תושבי עירו בפני בית המשפט שבעכו באחת הפרשיות החמורות, ולאחר שעשה זאת בהצלחה הוצעה לו המשרה. תיאור מינויו למשרת החכם באשי בעכו המובא בספרו של בנו, עשוי לתרום להבנת מערכת היחסים ששררה בין עכו לבין הערים שבתחומה.

אחרי כן [הצלחת המשפט – ע"י] נתעוררו היהודים המתגוררים בצפת טבריה חיפה ועכו ויערכו בקשות לכבוד הפחה בעכו בבחרם את אבא לחכם-באשי להגן עליהם. הבקשות נשלחו לפחה. אבא הוציא את שתי הבקשות החתומות בשמות אנשי צפת וטבריה ולא הוגשו לפחה אלא בקשות בשמות אנשי עכו וחיפה.³⁷

36 ד' קושניר, "ארץ-ישראל באימפריה העות'מאנית: קורות הארץ, דפוסי שלטון ומנהל", י" שביט (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל, ח: שלהי התקופה העות'מאנית (1799–1917), ירושלים 1983, עמ' 31.

37 סלים (שלום) אלדאודי, התועה בסבך החיים: זכרונות סלים (שלום) אלדאודי, חיפה 2001, עמ' 58. החיבור נדפס במהדורה פרטית על-ידי ישראל בן-דור, נינו של הרב מכלוף אלדאודי, בשלושים עותקים בלבד. כתב-היד, מחברות בכתובת ידו של המחבר, נמצאים ברשות משפחת הכותב.

על השאלה מדוע שלף הרב אלדאודי את מכתבי ההמלצה מצפת ומטבריה, עונה בנו כי לא העז לשאול אותו, אך הוא מעלה השערה: "אולי גם כן לא רצה לפגום בכבוד רבני ראשי העדות של צפת וטבריה להיות עליהם לראש".³⁸ השערה זו משקפת את ההירארכיה שהייתה בין החכם באשי בעכו שנחשב לראש רבני המחוז לבין נושאי משרת החכם באשי ביתר ערי המחוז שנחשבו לכפופים לו.

בזכות קשריו הטובים עם הפאשה ודרכי השכנוע היעילות שבהן נקט, הצליח הרב אלדאודי למלא את הבקשות שהופנו אליו מאת הרב יוסף דוד אבולעפיה החכם באשי שבטבריה. מתיאוריו של סלים אלדאודי עולה כי מעבר לשיתוף הפעולה שהיה ביניהם בענייני העיר, נרקמו בין השניים גם קשרי ידידות.

לאחר פטירתו של הריד"א, הביע הרב אלדאודי את תמיכתו ברב אהרון בכור אלחדיף במכתב ששלח לחכם באשי שבקושטא הרב משה הלוי.³⁹ זאת על רקע היכרותו האישית עם ר' אבי"א ושותפותם בוועד חברת "משכיל אל דל" בצפת.⁴⁰ אולם בעקבות ביקור שערך בטבריה כעבור מספר חודשים שלח הרב אלדאודי מכתב נוסף לרב משה הלוי, ובו הוא חוזר בו מתמיכתו:

כי רק אמת לימים חלפו כתבתי עלו טובות למעכ"ת [=למעלת כבוד תורתו] [...] ומאת ה' היתה זאת גם כן נמצאתי בעה"ק טבריה ת"ו מהחורף של שנה שעברה [...] וראיתי כי כל סדריי רק למלוך בחזקה נגד רצון הקהל ורצון הגדולים ונמשכו שוב מחלוקות רבות וענינים זרים ממנו ומקרוביו רח"ל [...] עכ"פ מצאתי חובה להגיד לאדוני כי הרב הנל לא יצלח למשרה הזאת וכל העם לא יקבלוהו והעיר לא תנוח בימיו, והדבר מסור למני"ר ועמו מקור החוכמה והמדע [...]

חתימה וחותמת: חכם באשי ליוא עכו – מכלוף אלדאודי מזרע דוד.⁴¹

38 שם, שם.

39 ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-163a, מסמכים מס' 0058, 0095.

40 החברה הוקמה בצפת בשנת תרנ"ז (1897), ומטרתה הייתה לתת ליהודי העיר עזרה רפואית. בוועד החברה היו: אהרון בכור אלחדיף, מכלוף אלדאודי, צבי הכהן בראכער, חיים חייקל שפירא, ישראל לייב הכהן ברעכיר, יואל שור, נחמן עבו. על תקנון החברה ראו: חברת משכיל אל דל, ספר תקנות והנהגות חברת משכיל אל דל, ירושלים תרנ"ז.

41 מכתב מר' אבי"א לרב משה הלוי, כי בטבת תרנ"ט (2 בינואר 1899), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-163a, מסמך מס' 0058.

מכתבו של הרב אלדאודי נשלח לאחר שר' אב"א כבר כיהן בפועל כרב העיר אך עדיין לא קיבל את המינוי הרשמי למשרת החכם באשי, דבר שאותו ניסה למנוע הרב אלדאודי במכתבו אך ללא הצלחה. אין בידינו תכתובת בין שני האישים הנ"ל בעת כהונתם. ניתן להניח שגם הרב אלדאודי השלים עם בחירתו של ר' אב"א ואף סייע לו לקדם את ענייני העיר בדברים שלהם היה זקוק לסיועו מול השלטון העות'מאני, ואולי עם דעיכת המריבה בעיר, אף חזר בו מהסתייגותו כלפיו.

לאחר פטירתו של הרב אלדאודי בכסלו תר"ע (1910) לא מונה חכם באשי בעכו במקומו. הקהילה היהודית בעיר הלכה והצטמצמה,⁴² ובקיץ תרע"ד (1914) נותרו בה רק אחד עשר בתים של יהודים.⁴³ אף על פי כן הוסיפה עכו לשמש כעיר חשובה מבחינת מנגנון השלטון העות'מאני, ואף שהקהילה בטבריה הייתה גדולה ממנה פי כמה וכמה, סוגיות משפטיות השייכות לטבריה התבררו בערכאות שבעכו.⁴⁴

ערב מלחמת העולם הראשונה נבחר משה דרוויש צורי ע"י ציבור יהודי העיר לראש הוועד, ובמשך כל תקופת המלחמה שימש כבא כוחו בפני השלטונות.⁴⁵ בשל קרבתו של צורי לבעלי התפקידים בשלטון העות'מאני ייחסו לו חכמי טבריה כוח רב וביקשו את עזרתו להסדרת בעיות מול השלטון.⁴⁶ הדרך שנשללה בין עכו לטבריה הועילה להידוק הזיקה שבין שתי הערים ולשיתוף פעולה גם בתחומים נוספים.⁴⁷ לכן כאשר הגיעה לחכמי עכו השמועה שהרב חיים נחום הורה על עריכת בחירות בטבריה, הם מצאו לנכון לשלוח אליו את חוות דעתם לגבי המועמד המתאים, כשהנימוקים להתערבותם בענייניה של טבריה מוצגים בפתחת האיגרת:

42 על הגורמים לירידתה ראו: נ' אילן, "משה דרוויש צורי: מנהיג הקהילה היהודית בעכו בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית השלטון הבריטי", קתדרה 87 (תשנ"ח), עמ' 78.

43 נ' שור, תולדות עכו, תל-אביב תש"ן, עמ' 306.

44 אילן (לעיל הערה 42), עמ' 92.

45 על תולדות חייו ראו: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, חלק ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 745.

46 כתב יד, יד יצחק בן-צבי, תיק מספר 8013, תעודה 16.

47 י" בן-אריה, "התפתחות הערים בארץ-ישראל", י" שביט (עורך), ההיסטוריה של ארץ ישראל, ח: שלהי התקופה העות'מאנית (1799–1917), ירושלים 1983, עמ' 98. ראו לדוגמה שיתוף הפעולה בין תלמודי התורה בטבריה ובעכו: כתב יד, יד יצחק בן-צבי, תיק מספר 8013, תעודות 1, 14, 21.

ולהיות שגם אנחנו תושבי עי"ה עכו יע"א נשפעים השפעה מרובה בעניינים הכלליים מעיה"ק טבריא ת"ו וגם יש מתושבי טבריא נתיני תוגרמה שהם דרים בעי"ק ת"ו ולזה מצאנו חובה לעצמנו שגם אנחנו תושבי עי"ה עכו יע"א נתיני תוגרמה יר"ה מביעים ומגלים דעתנו.⁴⁸

גם במערכת הבחירות בשנת תרע"ג (1913) המשיכו בני עכו להביע את עמדתם לגבי המועמד הראוי, זאת כאמור למרות מספרם המועט של היהודים שנתרו בה באותה העת.⁴⁹

פרק ד: מערכת היחסים שבין נושאי משרת החכם באשי בטבריה לעמיתיו שבחברון

חברון נכללה בתחום השיפוט המנהלי של ירושלים, ולכן החכם באשי שלה היה כפוף לחכם באשי שבירושלים.⁵⁰ עובדה זו, וכן ריחוקה הגיאוגרפי מהגליל, יצרו מצב שבו לא התקיימה תכתובת ישירה בין נושאי משרת החכם באשי בטבריה ובחברון. אולם היותן של הערים חברון וטבריה חלק מ"ארבע ערי הקודש" קשר אותן במספר נושאים שבהם שיתפו פעולה לקידום ענייניה של ארץ ישראל בכללה. דוגמה לשיתוף פעולה כזה היה המאבק נגד חילול השבת שהחל להתפשט במיוחד בקרב הצעירים. כשיצא ר' יעקב שאול דוויך הכהן, רבה של ארם צובה, להילחם בתופעה זו, הוא גייס את תמיכתם של חכמי ארבע ערי הקודש:

יען יצאו מקרבינו אנשים בני בליעל לפרוק עול השבת ולעבוד עבודתם בשבת [...] גם גאוני וגדולי חו"ר [=חכמי ורבני] ארבע ארצות הקדש תובב"א נתנו ידם עמנו וכו"ח [=וכתבו וחתמו] הסכמות חמורות לתיקון העניין החמור הזה.⁵¹

48 מכתב מחכמי עכו לרב חיים נחום, מרחשוון תר"ע (אוקטובר 1909), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-62, מסמך מספר 0001.
49 כתב יד, יד יצחק בן-צבי, תיק מספר 8013, תעודה 12.
50 ברנאי (לעיל הערה 25).
51 יעקב שאול דוויך הכהן, דרך אמונה, ארם צובה תרע"ד, עמ' קכ-קכא.

שיתוף הפעולה והצגת חזית מאוחדת של רבני ארבע ערי הקודש העצימה את המאבק בחילול השבת, ובד בבד גם סייעה לכל אחד מהם להתמודד עם התופעה בעירו.

אולם לצד שיתוף הפעולה בעניינים כלליים, התקיימו מאבקים לשמירת האינטרסים המיוחדים לכל אחת מארבע ערי הקודש. דוגמה לכך אנו מוצאים בפולמוס הקופות בשנת תרס"ג (1903). רבני ירושלים טענו שכספי "קופת ר' מאיר בעל הנס" צריכים להתחלק בין כל ארבע ערי הקודש באופן פרופורציונאלי למספר התושבים שבכל עיר. לעומתם טענו חכמי טבריה שהקופה מיוחדת לטבריה בלבד כשם ש"קופת ר' שמעון בר יוחאי" מיוחדת לצפת ו"קופת האבות" מיוחדת לחברון. בקונטרס "שמרו משפט" שהוציאו רבני ירושלים באותה השנה, מופיעה תמיכתו של ר' חזקיהו מדיני, רבה של חברון, בעמדתם של חכמי ירושלים:

ראיתי ונוכחתי לדעת כי הטיבו מאוד אשר דברו מעי חו"ר [=חכמי ורבני] עיקו"ת ירושת"ו עפ"י האמת הצדק והיושר [...] לכן מאד מאד אציע בקשתי במפגיע לפני רבני וגדולי זמננו לאשר ולקיים תקנה הנשגבה הזאת [...] כי מהיום והלאה כל הקופות של א"י הם לשם כל ד' אה"ק [=ארבע ארצות הקודש, הכוונה לארבע ערי הקודש – ע"י] ת"ו ויחולקו כנז'.⁵²

כאשר שלח הרב אהרון בכור אלחדיף, החכם באשי של טבריה, מכתב שבו הוא מביע את תמיהתו על עמדתו, השיב לו הרב מדיני כי הוא הוטעה על ידי חכמי ירושלים והריהו חוזר בו מהסכמתו.⁵³ ואכן בקונטרס "יצב גבולות" שהוציא ר' חיים אלחדיף שנה לאחר מכן כתגובה להצעתם של רבני ירושלים, מצוטטים דבריו של ר' חזקיהו מדיני שבהם הוא מסכים עם דברי הרב רפאל אשר קובו,⁵⁴ רבה של סלוניקי, שכתב: "שאיך לשום מקום בין בארץ בין בחוצה לארץ בהכנסת הקופה הנז' [הכוונה לקופת ר' מאיר בעל הנס – ע"י] שום חלק ונחלה כלל ולא ינקה כל הנוגע בה וגזלנא יתקרי" וכו'.⁵⁵

52 ועד עדת הספרדים (ירושלים), שמרו משפט ועשו צדקה, ירושלים תרס"ג, עמ' 15.
 53 עי' אבישר, ספר טבריה: עיר כינרות ויישובה בראי הדורות, ירושלים תשל"ג, עמ' 173.
 54 ח' אלחדיף, יצב גבולות, ירושלים תרס"ד, עמ' ח-ט.
 55 שם, עמ' ג.

פרק ה: מערכת היחסים בין החכם באשי בטבריה לרבני צפת

בשל סמיכותן הגיאוגרפית, הרכב האוכלוסייה הדומה והאתגרים המשותפים, נוצרה בין צפת לטבריה מערכת יחסים הדוקה ושיתופי פעולה רבים. לא יפלא אפוא כי מאז ייסודה מחדש של העיר טבריה בשנת ת"ק (1740) כיהנו שלושה מרבניה במשרת הרבנות בשתי הערים בו-זמנית או בזו אחר זו.⁵⁶ אולם בשונה מטבריה, לא הצליחה קהילת צפת להתגבש ולהתארגן להשגת פירמאן רשמי לרב העומד בראשה עד לשנת תרע"ג (1913), דבר שגרם להיעדר סדר והנהגה בעיר, כפי שהטיבו לתאר זאת כמה מרבני צפת באיגרת לרב חיים נחום:

וגדולה מזו חסר כאן: בא כח ראשי הגון! ראש אין להגוף הגדול ובעל איברים רבים הזה! אין פה מנהיג. רב ראשי הראוי ומוכשר להנהיג קהלה גדולה ומפורדה כזו! מנהיג שיהיה טוב לה' ולפני מלכים יתיצב. רב כולל [=חכם באשי – ע"י] אשר יהיה גם בר אוריין לפי רוח העדה החרדה הזאת. וגם איש תבונות וידיו לו רב בחכמה ובשפות המדינה. אשר יוכל לעצור בעדתו פנימה וגם לעמוד לדבר בעדה ולדרוש זכותה ומשפטה לפני הממשלה.⁵⁷

אנקדוטה הקשורה למכתב זה היא שבה בעת שחכמי צפת ביקשו רב לעירם, והרב נסים דאנון, החכם באשי של ביירות, אף הגיע בשליחותו של הרב חיים נחום כדי לנסות ליישב את ההדורים בין הקבוצות השונות, חכמי טבריה שר' אבי"א רבם נפטר זמן קצר קודם לכן, סברו שלא כדאי למנות לו יורש וכי עדיף להשאיר את הנהגת העיר ללא חכם באשי כדוגמת העיר צפת שעליה כתבו שהיא שקטה על שמריה.⁵⁸

למרות היעדר מנהיג מקובל על כל הפלגים, כיהנו בראש העדה הספרדית בצפת רבנים שעמדו בקשר עם נציגי השלטון העות'מאני ועם החכם באשי

56 במשרה כפולה כיהנו: הרב יצחק אבולעפיה (השני) ור' חיים ניסים אבולעפיה, הרב רפאל ממאן כיהן כרבה של צפת במשך עשרים שנה ורק לאחר פטירתו של ר' שמואל הכהן קונורטי חזר לטבריה וישב על כיסא הרבנות. ראו עוד: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל: בעבר ובהווה, חלק א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 212.

57 מכתב מאת ראשי ועד העות'מאנים בעיה"ק צפת לרב חיים נחום, ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-65, מסמך מספר 0169-0171.

58 מכתב לרב חיים נחום, י"ט באב תרס"ט (6 באוגוסט 1909), שם, תיקיה TR/Is 08641, מסמך מספר 0259.

שבקושטא. חכמי טבריה אף ראו לנכון לערב אותם במחלוקות שפרצו בעירם,⁵⁹ ובשל קרבתם לטבריה והיכרותם עם הנפשות הפועלות בה הם היוו כתובת להתייעצות ולהצעות פשרה בין הצדדים. דוגמה לכך ניתן לראות בהמלצתו של תושב טבריה לחכם באשי שבקושטא: "ואם יועיל לשאול את פי רבני וחכמי צפת ת"ו שכנינו על כל זה".⁶⁰

טבריה וצפת נחשבו כערים שוות ערך מבחינת מעמדן בהירארכיית השלטון העות'מאני, ושתייהן היו כפופות לעיר המחוז עכו. התייחסו הברור שבין "קופת ר' שמעון בר-יוחאי" שיועדה לצפת, לבין "קופת ר' מאיר בעל-הנס" שיוחדה לטבריה, תרם גם הוא ליחסי האחוה ששררו בין שתי הקהילות שלא חשו מאוימות האחת מרעותה. לכן במאבקים הפנימיים שבין ארבע ערי הקודש כמו בפולמוס צוואתו של ר' נסים שמאמה בשנת תרמ"ד (1884), או בפולמוס הקופות בשנת תרס"ב (1902), פעלו רבני צפת וטבריה בשיתוף פעולה מלא,⁶¹ כאשר לעיתים רב אחד מייצג את שתייהן: "ואני אהרן שליחותיהו דרבנן קא עבדינן שתי ערי הקודש חמ"ד זו טבריא ת"ו וצפת אמת תכון לעד".⁶² ניתן לומר כי אם נמשיל את היחס שבין טבריה לקהילות הסמוכות לה ליחס של אחים, הרי היחס שבינה לבין צפת הוא יחס של אחיות תאומות.

- 59 ראו לדוגמה מכתביו של ר' יעקב דוד וילובסקי (הרדב"ז), שם, תיקיה TR/Is-81a,b, מסמכים מס': 0046, 0010.
- 60 מכתב מאת "המגיד הצדדי" לרב חיים נחום, כ"ג בסיון תרע"ג (28 ביוני 1913), שם, שם, מסמך מספר 0062.
- 61 חכמי ורבני טבריה, בצדקה תכונני רחקי מעשק, קזבלנקה תרס"ד, עמ' יט-כא.
- 62 אהרון בכור אלחדיף ומ' הכהן גנונה, זכות יוסף, ליוורנו תרל"ג, עמ' עז.

פרק ו: מערכת היחסים בין החכם באשי שבטבריה לעמיתיו שבערים**הסמוכות: דמשק, חיפה וצידון**

מערכת היחסים ששררה בין הקהילות היהודיות בארץ ישראל לבין הקהילות בארצות הסמוכות לה הייתה טובה והדוקה. מלבד הקשר האדמיניסטרטיבי שחיבר כמה מן הערים, התבססו היחסים על מספר תחומים: קשרי נישואין, קשרי מסחר, מינוי רבנים וכלי קודש אחרים שעברו מקהילה אחת לחברתה, דיונים הלכתיים משותפים, פקידת קברי צדיקים, ביקורים במקומות הקדושים ועוד. כל אלה יצרו מצב שבו היו הקהילות מעודכנות בנעשה האחת אצל רעותה, דבר שאפשר להן להגיב לאירועים בתוך פרק זמן קצר יחסית.⁶³

לרוב לא התערבו הרבנים בענייניהן הפנימיים של הקהילות השכנות, למעט בנושא הרבנות. המתח סביב מינוי רבנים ובמיוחד סביב הדחתם הסעיר בכל פעם מחדש את הקהילה שבה התרחשו המאורעות והכה גלים גם בקהילות הסמוכות. כאשר נראה בעיני הרבנים בערים הסמוכות שההדחה או המינוי אינו הגון, הם מיהרו להתייחס לאירוע. התגובה בעיקרה לא הופנתה לקהילה עצמה אלא לחכם באשי שבקושטא שנחשב לדמות המרכזית במינוי רבנים בקהילות ערי המחוז.

דוגמה להתערבות שכזו אנו מוצאים במכתב ששלח ר' אב"א לרב חיים נחום כדי לנסות למנוע את הדחתו של החכם באשי בצידון ר' מרדכי מעתוק הלוי, כשהטיעונים המרכזיים שאותם מנה ר' אב"א להשאתו בתפקיד הם: היכרותו האישית עם האיש, נועם הליכותיו, קרבתו לשלטון והחשש שמשפחתו והוא ייפגעו אם יודח.

כמו כן אנו מוצאים את מעורבותו של ר' משה חיים לניאדו, החכם באשי של דמשק, במחלוקת על מינוי החכם באשי בטבריה בשנת תר"ע (1909):
גם שמועה שמעתי באומרים שמעי' השר והטפסר בישראל גדול שמו, סי' חיים משה לניאדו הי"ו מעב"י [=מעיר ואם בישראל] דמשק יע"א אשר בא לבקר את עט"ר ואת מר חמיו הי"ו גם הוא כתב לכת"ר [הרב חיים

63 על יחסי הגומלין שבין הקהילות ראו: י' טובי, "ארגון הקהילות היהודיות בארצות המזרח במאות ה-19 וה-20", י' קפלן (עורך), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ג: העת החדשה, ירושלים תשס"ד, עמ' 191-210.

נחום, שאליו מוען מכתב זה – ע"י] והודיעו בבחירת הנז' הי"ו [הכוונה לתמיכתו בר' חיים אבולעפיה – ע"י].⁶⁴

חיפה וטבריה, שתי הערים מאותו מחוז (סנג'ק) שנחשבו לבעלות מעמד דומה, התערבו גם כן האחת בענייני הבחירות של רעותה. רבני חיפה מצאו לנכון לשלוח מכתב לרב חיים נחום על המועמד הראוי לדעתם בטבריה, כשהם מנמקים את התערבותם בטענה שגם הם: "נשפעים השפעה מרובה בעניינים הכלליים מעיה"ק טבריה ת"ו, וגם יש מתושבי טבריה נתיני תוגרמה שהם דרים בעי"ק ת"ו".⁶⁵ מאידך, על פי בקשתו של הרב חיים נחום, יצא ר' חיים אבולעפיה החכם באשי של טבריה "לבדוק את השטח" בחיפה:

מכתבו הטוהר מיום י"ב אדר קיבלתי בזמנו ומיד פניתי במכתבים אל גדולי היהודים ספרדים ואשכנזים בחיפה להיודע מה הוא אצלם מצב השאלה של משרת הרבנות בחיפה [...] אחר הפסח נכון אני בע"ה לנסוע שמה להבין את דעת הקהל ולחקור את מצב השאלה בכלל כדי להביאה לידי פתרון.⁶⁶

נמצא אם כן שגם החכם באשי שבקושטא הסתייע ברבני טבריה כדי לגבש עמדה לגבי המועמד המתאים למשרת הרבנות בחיפה.

סיכום

מערכות היחסים שניהלו נושאי משרת החכם באשי בטבריה עם עמיתיהם ועם הממונים עליהם, מספקות לנו צוהר להבנת התנהלותה הכוללת של המערכת הרבנית המורכבת שפעלה תחת הנהגתו של החכם באשי בקושטא בשלהי התקופה העות'מאנית.

נושאי משרת החכם באשי בקהילות ישראל היו חלק מהמערכת הרבנית שאותה ארגן השלטון העות'מאני, שמטרתה הייתה לשמור על סדרי הנהגה יעילים בתוך העדה היהודית ובייצוגה כלפי השלטון. בראש הפירמידה עמד החכם באשי שבקושטא. המלצתו ל"שער העליון" על מינוי מועמד זה או אחר היא זו שהכריעה את הכף, ועל כן גם אם באופן רשמי לא היה בסמכותו למנות

64 מכתב מר' שמואל בן קיקי לרב חיים נחום, ח' בכסלו תר"ע (21 בנובמבר 1909), ארכיון החכם באשי, תיקיה TR/Is-66a, מסמך מספר 0244.

65 מכתב מרבני חיפה לרב חיים נחום, מרחשון תר"ע (נובמבר 1909), שם, תיקיה TR/Is-63, מסמך מספר 131.

66 מכתב מיום י"ב בניסן תרע"ד (8 באפריל 1914), שם, תיקיה TR/Is-168, מסמך מספר 0017.

את הרבנים, באופן מעשי המינוי היה תלוי בו. נושאי משרת החכם באשי בערי המחוז נזקקו לעזרתו, והוא היווה בעבורם כתובת בכל הקשור לענייני השלטון העות'מאני. מעורבותו של החכם באשי בקושטא בענייני הקהילות שברחבי האימפריה השתנתה על פי השקפת עולמו של נושא המשרה מרב אחד למשנהו. אמנם, היו בידיה של ההנהגה הרבנית המקומית כלים שיכלו לרוקן מתוכן החלטות של החכם באשי שלא עלו בקנה אחד עם השקפת עולמם, אך היה עליהם לשקול היטב שימוש בכלים אלה, שכן גם לחכם באשי היו דרכים לעקוף את ההנהגה המקומית ולהגיע ישירות לתושבים.

שני לו בהיררכיה היה החכם באשי שבעיר המחוז. גם בו נעזרו רבני הערים שנכללו בתחום שיפוטו כדי לתווך ולהסדיר עניינים שונים הנוגעים לשלטון. סמכותו של רב המחוז הייתה פחותה מזו של החכם באשי שבקושטא, והמלצתו לגבי מינוי מועמד למשרת החכם באשי בקהילה שבתחום שיפוטו לא תמיד התקבלה אצל החכם באשי שבקושטא.

החכם באשי שבירושלים נהנה ממעמד מיוחד. גם אם מבחינה פורמאלית עליונותו לא עוגנה בחוק, הקהילות היהודיות בארץ ובעולם קיבלו את מרותו עליהן וייחסו לדעתו חשיבות דומה לזו של החכם באשי שבקושטא, שגם כן התייחס להמלצותיו בחשיבות רבה. אולם בעקבות הסכסוכים שפרצו לאחר פטירתו של הרב אלישר, ובמקרה של טבריה גם סכסוכי קופת ר' מאיר בעל הנס, חל פיחות ניכר במעמדה של ירושלים. חלק מערי המחוז הכריזו על עצמאותן באופן גלוי, וגם חכמי ירושלים מצדם נמנעו מלהתערב בעניינים שמחוץ לגבולם.

השיוך לארבע ערי הקודש לא הקנה מעמד מיוחד לנושאי משרת החכם באשי בערים אלה ביחס לערי מחוז אחרות. לרוב ניהלו קהילות אלה את חייהן בנפרד, ורק באמצעות גורם שלישי שתיווך ביניהן נוצרו שיתופי פעולה נקודתיים בעניינים הנוגעים לשמירה על הדת או לגיוס כספים לטובת היישוב בארץ ישראל. גיוס הכספים היה נושא רגיש שעורר לעיתים מחלוקות בין ארבע הערים לגבי אופן חלוקת התרומות.

מערכת יחסים מאוזנת שררה בקהילות הסמוכות זו לזו. לרוב כיבדה האחת את האוטונומיה של רעותה ולא התערבה בענייניה הפנימיים. אולם בנושא מינוי רבנים או הדחתם, נושא שהיה מאוד טעון, היה שכיח ומקובל שהקהילות

הסמוכות יגישו את המלצתן לחכם באשי שבקושטא והלה נעזר בהן לגיבוש עמדתו.

לסיום יש להעיר כי הַסְקָמָה העולה ממאמר זה לגבי התנהלותה של המערכת הרבנית תחת הנהגתו של החכם באשי בקושטא משרטטת את התשתית העקרונית למערכות היחסים בינם לבין נושאי משרה בערי הפריפריה. אולם כפי שתואר במאמר עצמו, ובמקרים רבים שלא נכללו בו, המערכת הייתה דינמית והושפעה מגורמים נוספים כמו: תפיסת עולמו של נושא המשרה ביחס למידת המעורבות שצריכה להיות לו בערים הכפופות לו, יכולתן של הקהילות לשאת בהוצאות הכספיות שהיו כרוכות במהלך שאותו הן יזמו ועוד. צירופים של גורמים אלה ואחרים שינו לעיתים את הַסְקָמָה הכללית, כפי שגם הוצג במאמר לגבי מקרה הבוחן של טבריה.